

ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ ՈՒ ՏԱՐԲԵՐԻՉ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ

Համլետ Ստեփանյան

Երևանի «Հայրուսակ» համալսարան
Ընդունված է տպագրության 03.06.2023

Անվտիպագիր՝ Տրված են ավանդական հասարակության և քաղաքացիական հասարակության սահմանումները: Ցույց են տրված ու մեկնաբանված են քաղաքացիական հասարակության այն հատկանիշներն ու առանձնահատկությունները, որոնց շնորհիվ քաղաքացիական հասարակությունը տարբերվում է պարզապես հասարակությունից, և ձեռք է բերում միայն իրեն բնորոշ որակներ:

Հիմնաբառեր՝ քաղաքացիական հասարակություն, հատկանիշներ, սահմանում, ավանդական հասարակություն, ինքնակառավարվող միավորում, ինքնաբավություն:

Թեև արդեն մի քանի հարյուրամյակ «քաղաքացիական հասարակություն» անվանակոչված բացառիկ երևույթը գտնվում է իրավաբանների, քաղաքագետների, սոցիոլոգների և այլ հասարակական գիտությունների տեսադաշտում, սակայն մինչ այսօր ձևավորված չէ մի ընդհանուր մոտեցում, որը, կարողանա համատեղել նրա մասին տարբեր տեսակետների, մոտեցումների և պատկերացումների ամբողջությունը: Ընդհանուր կարծիք ձևավորված չէ նաև քաղաքացիական հասարակության ո՞չ «ավանդական» տարբերիչ հատկանիշների, ո՞չ էլ ինստիտուցիոնալ ու ֆունկցիոնալ և այլ առանձնահատկությունների մասին:

Քաղաքացիական հասարակության տարբեր կողմերի ուսումնասիրությանը նվիրված հրապարակումների, նրա շուրջ քաղաքական ու հասարակական գործիչների շուրթերից հանախ հնչող հարցազրույցների բովանդակությունից դժվար է կռահել, թե խոսքը ինչպիսի՞ հասարակության մասին է, քանի որ, նման դեպքերում, որպես կարգ, հստակ ցույց չեն տրվում նույնիսկ նրա հիմնական բնութագրիչ հատկությունները: Ի վերջո, խոսքը ինչպիսի՞ հասարակության մասին է: Ինչո՞վ է այն տարբերվում սովորական «դասական» հասարակությունից, որը գիտական գրականությունում լայն իմաստով ավանդաբար սահմանվում է որպես «պատմականորեն ձևավորված մարդկանց համատեղ գորուծնեության ձևերի ամբողջություն», իսկ նեղ իմաստով որպես «սոցիալական համակարգի պատմական կոնկրետ տիպ» [1]:

Ակամայից հարց է ծագում, թե ինչու՞ է այն կոչվում քաղաքացիական, այլ ոչ թե, օրինակ, զարգացած ժողովրդավարական հասարակություն, կամ այլ կերպ: Իրականում «քաղաքացիական» եզրույթը հասարակության նկատմամբ կիրառելը ոչ միայն «հաջողված չէ», այլև ինչ որ չափով մոլորեցնող է: Քանզի այն, ի տարբերություն «մարդ» հասկացության, իրավունքում նշանակում է անձի անխաղաղ կապ պետության, այլ ոչ թե հասարակության հետ: Դա, ինչպես իրավացիորեն նշում է Ե. Չիրկինը, «պետության և անձի հատուկ կապ է, անձի իրավական վիճակ, որը քաղաքացու, որպես քաղաքական խմբակցության անդամի, և պետության միջև առաջացնում է որոշակի փոխադարձ իրավունքներ և պարտականություններ» [2]:

Հասարակության նկատմամբ կիրառվող «քաղաքաքացիական» եզրույթը ժառանգվել է հռոմեական *civilis*-ից, կիրառվել Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում և քաղաքացիական հասարակության գաղափարի հետ միասին փոխանցվել մեզ: Անգլիական տարբերակով «քաղաքացիական» եզրույթը սովորաբար օգտագործվում է շեշտելու դրա և «զինվորական», «քրեական» եզրույթների միջև տարբերությունը: Որոշ դեպքերում (կեն-ցաղում) նրան տրվում է առավել մեղմ (նուրբ) երանգավորում, ինչպես «դաստիարակված», «քաղաքավարի» նշանակություն և այլն: Համապատասխանաբար այս դիրքերից հասարակությունը դիտարկվում է որպես «ներքուստ փոխկապված և որոշակի կառավարման համակարգով օժտված քաղաքացիների համակեցություն», կամ պարզապես «մարդկանց միություն, համատեղ բնակվող մարդկանց ամբողջություն» [3]:

«Քաղաքացիական հասարակություն» երևույթը այս տերմինաբանությամբ ընդունելուն զուգահեռ, անհրաժեշտ է առավել ճշգրիտ կողմնորոշվել այն բանում, թե ինչ՝ հասկանանք այս տեսակի հասարակության ներքո (հասարակության զարգացածության աստիճան, ձև, տարատեսակ և այլն), որի կառուցումը մեր երկրում դիտվում է ընդհանուր քաղաքականության խնդիրներից մեկը, եթե ոչ կարևորագույնը: Ընդ որում եթե սահմանափակվենք «քաղաքացիական» ֆեոդոնի անգլո-ամերիկյան մեկնաբանությամբ և բոլոր ջանքերը ուղղենք «ոչ քրեական», «ոչ զինվորական» կամ «դաստիարակված» հասարակության ստեղծմանը, ապա դա կլինի ակնհայտ անբավարար անկախությունից ի վեր պետության և հասարակության առջև ծառայած ազգային կարևոր նպատակներից մեկի՝ իրական քաղաքացիական հասարակության ձևավորման ու կայացման համար: Կարևոր է, որ այս նպատակը չնմանեցվի դեռևս խորհրդային տարիներին ոչ այնքան հասկանալի կոմունիզմի կառուցմանը կամ գորբաչովյան «ժողովրդավարական» վերակառուցման, որոնք, թե ինչով ավարտվեցին, հայտնի է: Ասվածից հետևում է հետևյալ պրակտիկ և տասական հարցը՝ քաղաքացիական հասարակության կառուցումը երազանքների ժանրից չէ արդյո՞ք, դրա իրականացումը հնարավո՞ր է, հասու՞ է, թե այն, որպես հույժ ցանկալի մարդասիրական երևույթ, ինչպես ազդարարվում է, պարզապես հերթական գրավիչ տեսությունների շարքից է: Գիտական միտքը այս հարցին դեռևս միանշանակ պատասխան չի տվել: Ընդ որում, եթե որոշ հեղինակներ գտնում են, որ Քաղաքացիական հասարակությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ «վերացական կոնստրուկցիա («ցիվիլիզմ»), որից դժվար է օգտվել իրական հասարակության, պետության և իրավունքի խնդիրները ուսումնասիրելի» [4], ապա այլոք այլ կարծիք ունեն: Մասնավորապես, նրանք քաղաքացիական հասարակությունը միաժամանակ դիտարկում են և որպես տեսական կոնստրուկցիա, ավելի ճիշտ ձևավորված գիտական կատեգորիա, և որպես գոյություն ունեցող կամ ձևավորվող երևույթ՝ հասարակություն: Քաղաքացիական հասարակության նկատմամբ այսպիսի մոտեցման տիպիկ օրինակ կարող է ծառայել այն սահմանումը, համաձայն որի այն դիտարկվում է որպես «հասարակական կոմունիկացիաների և էմոցիոնալ կապերի, սոցիալական ինստիտուտների ու արժեքների, որոնց հեղինակը քաղաքացին և քաղաքացիական միախմբություններն են, ամբողջություն» [5], կամ երբ քաղաքացիական հասարակությունը սահմանավորվում է որպես «ինքնակամ ոչ պետական ինստիտուտների և հասարակության հոգևոր, սոսիալական, տնտեսական, քաղաքական

կյանքում առաջացած հարաբերությունների ամբողջություն, որոնք արտահայտում ու պաշտպանում են տարբեր մարդկանց խմբերի պահանջումները, արժեքները և տարաբնույթ շահերը, քաղաքացիների ինքնագործունեության և ինքնաիրացման ոլորտ, նպատակ ունենալով լուծել իրենց կարևոր կենսական հարցերը և խնդիրները, պաշտպանել իրենց անքակտելի իրավունքները և ազատությունները» [6]: Այլ հեղինակների խումբ փիլիսոփայական-վերացական և, միաժամանակ, իրական կյանքի տեսանկյունից քաղաքացիական հասարակությունը դիտարկում է որպես «ոլորտ, որտեղ ժամանակակից մարդը օրինական կարգով բավարարում է իր սեփական շահերը և զարգացնում իր անհատականությունը, միաժամանակ գիտակցելով համատեղ գործելու, սոցիալական համերաշխության և իր բարեկեցությունը հասարակության մյուս անդամներից կախված լինելու նշանակությունը, որոնցից ընդօրինակում է քաղաքացիության հմտություններ ու պատրաստակամություն՝ մասնակցելու պետության քաղաքական ակցիաներին» [7]:

Հայրենական գիտական միտքը քաղաքացիական հասարակությունը սահմանում է որպես «ինքնակառավարվող մեխանիզմ, իր մեջ ներառում է բարոյական, իրավական, տնտեսական, քաղաքական հարաբերությունների ամբողջությունը, ինչպես նաև սեփականությունը, աշխատանքը, ձեռներեցությունը, հասարակական կազմավորումների գործունեությունը, կրթության, գիտության, մշակույթի, ընտանիքի բնագավառները, զանգվածային լրատվության միջոցները, մարդկանց վարվելակերպի չգրված կանոնների բնագավառները և այլն» [8]:

Քաղաքացիական հասարակության այսպիսի նմանակման շարքին կարելի է դասել որոշ հեղինակների դատողություններ, երբ, մի դեպքում, քաղաքացիական հասարակությունը ներկայացվում է որպես վաղբուրժուական հասարակության հոմանիշ, մյուս դեպքում՝ որպես շուկայական մեխանիզմ [9]: Վերջապես, քաղաքացիական հասարակության խնդիրների լուծման տարբեր մոտեցումների և հայեցակարգերի առկայությունը օժանդակում է հետազոտվող նյութի վերաբերյալ գիտելիքների կուտակմանը և քաղաքացիական հասարակության իրական պատկերը արտացոլող ամբողջական, ադեկվատ պատկերացումների ձևավորմանը:

Մեր կարծիքով քաղաքացիական հասարակության հասկացությունը առավել լակոնիկ կարել է ձևակերպել որպես պետությունից անկախ, սակայն նրա հետ համագործակցող, ինքնակառավարման վրա հիմնված սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական հարաբերությունների համակարգ է, տարատեսակ հատկանիշներով միավորված քաղաքացիների ոչ պետական մեկուսախումբ, որը գործում է սոցիալական արդարության գոյակարգի, ազատության պայմաններում, և որի գլխավոր նպատակը մարդու նյութական ու հոգևոր պահանջումներին բավարարումն է՝ ի շահ յուրաքանչյուրի և բոլորի:

Տարբեր երկրներում քաղաքացիական հասարակության կառուցման փորձի և գիտական մտքի, տարբեր հեղինակների հետազոտությունների վերլուծությունը թույլ է տալիս առանձնացնել նրա հետևյալ առանձնահատկությունները՝ հիմնական բնութագրիչները:

Առաջին, առանց բացառության հասարակության բոլոր անդամների նյութական ապահովվածության բարձր մակարդակ և դրա հետ անխզելիորեն կապված նրանց ընդհանուր և իրավական կուլտուրայի բարձր մակարդակ, ինչպես նաև դրանց համապատասխան

իրավագիտակցության մակարդակ: Այս երկետային և միաժամանակ վճռական պահանջների միջև չկա ուղղակի հիերարխիկ փոխկապվածություն: Սակայն, ինչպես ցույց է տալիս հետխորհրդային Հայաստանի և մյուս երկրների փորձը, նրանց միջև որոշակի կապի առկայությունը ակնհայտ է: Հարցի համատեքստում եթե փորձենք վերլուծել վերջին երեսուն տարիների ընթացքում տեղի ունեցած զարացումների շարժը մեռ երկրում, ապա կտեսնենք, որ այն նպաստավոր չէր քննարկվող արժեքների ձևավորման համար: Տնտեսության կտրուկ անկման, պատերազմի և այլ հայտնի պատճառներով պայմանավորված, 1990-րին կտրուկ անկում ապրեց նաև բնակչության ընդհանուր կուլտուրական մակարդակը, որը Ն. Մակալովի կողմից ընկալվում է որպես «պատմականորեն ձևավորված համամարդկային հոգևոր-բարոյական արժեքների համակարգ, համաձայն որի կերտվում է կյանքի ոճը և իրականացվում է մարդկանց միջև հարաբերությունների կարգավորում» [10], և դրա հետ մեկտեղ նույն ճակատագրին արժանացավ իրավական կուլտուրան, հանդես գալով որպես ընդհանուր կուլտուրայի բաղկացուցիչ մաս, և հասարակության ճնշող մասի իրավագիտակցությունը, որպես մարդկանց կյանքի մակարդակի աղետալի նվազեցման արդյունք: Ավելին, իրադրությունը առավել բարդացավ կոռուպցիայի անհավանական արմատավորմամբ, որի պարագայում իրավունքի, օրենքի նկատմամբ մարդկանց հավատը և վերաբերմունքը գրեթե հավասարվեց գրոյի: Իհարկե, քաղաքացիական հասարակության անկապտելի հատկանշ՝ բնակչության ընդհանուր և իրավական կուլտուրայի և դրա հետ մեկտեղ իրավական գիտակցության անկումը ամենևին էլ չէր մշանակում, որ դրանք բացակայում են ընդհանրապես: Մարդը, անկախ այս կամ այն իրավիճակից, գիտակցական մակարդակից, օժտված է այս կամ այն մակարդակի կուլտուրայով, չի կարող չունենալ իրավագիտակցություն, հատկապես եթե հասկանում է, որ բացի իրենից այս աշխարհում կան նաև այլ մարդիկ:

Մեր երկրում, չնայած տարաբնույթ վերիվարումներին, 1990թ-ց ի վեր հարափոփոխ իրավակարգի պատմությունը զարգացավ ըստ երկրաչափական պրոգրեսիայի՝ պետական համակարգը, տնտեսությունը, իրավական դաշտը, դատական համակարգը և պետական ու հասարակական կյանքի մյուս ոլորտները, հատկապես 2018թ. հետո, ձեռք են բերել նոր, սկզբունքորեն այլ որակներ, որոնք պարարտ հիմք են քննարկվող արժեքների արմատավորման ու առաջնթացի համար, առանց որոնց քաղաքացիական հասարակության կայացումը կդոփի տեղում:

Երկրորդ, սոցիալական ընդհանրության, որը կոչվում է քաղաքացիական հասարակության, ինքնակազմավորման, ինքնակառավարման բարձր աստիճան:

Ինքնակազմակերպումը որպես երևույթ և գործնթաց բնորոշ է ցանկացած սոցիալական ընդհանրությանը: Ավելին, փիլիսոփայական գրականությունում, ինչպես հայտնի է, այն ներկայացվում է որպես ընդհանուր «տիրող միտում», հակադրված ապակառուցողականությանը ոչ միայն հասարակության, այլ նաև բնության մեջ: Ընդ որում նշվում է, որ «հասարակության և բնության ինքնակազմակերպումը ենթարկվում է որոշակի օրենքների: Այն իրականացվում է արդեն իսկ ստեղծվածի հիման վրա, ունի աստիճանական բնույթ, գնալով բարդանում ու աստիճանաբար արագացնում է իր

ընթացքը, և կարող է տեղի ունենալ որոշակի պայմանների հետ փոխգործակցելով և հենվելով այդ պայմանների վրա՝ [11] :

Քաղաքացիական հասարակության ինքնակազմակերպման, ինչպես նաև նրա ինքնակառավարման առաջացման և գոյության այդպիսի պայմաններ պետք է լինեն, բացի հասարակության անդամների բարձր աստիճանի ինքնագիտակցության և ինքնակառավարվող ու ինքնակազմակերպվող միության անհրաժեշտության ու կարևորության գիտակցման, ինչպիսին քաղաքացիական հասարակությունն է, նրանց անմնացորդ համաձայնությունը այդպիսի միավորման նպատակների վերաբերյալ և լայնածավալ սոցիալական փոխհամաձայնություն:

Ընդ որում, որպեսզի ինքնակառավարվող միությունը լինի երկարաժամկետ, այլ ոչ թե վաղանցիկ, նրա անդամների միջև նախապես պետք է միանշանակորեն բացահայտվեն հետևյալ պայմանները.

ա) ինչպիսի՞ և ինչ՞ ձևերով պետք է իրականացվի միության գործունեությունը և որն է դրա իմաստը, այսինքն ինչպիսի հետևանքներ կլինեն միության մեջ միավորված անձանց համար,

բ) միության նպատակներին հասնելու համար միավորման անդամները ինչ՞ պետք է անեն,

գ) միության ընդհանուր նպատակները կյանքի կոչելու համար մատչելի ինչպիսի՞ «նյութական բարիքներ» և նվաճումներ պետք է օգտագործվեն,

դ) մասնակցելով միության գործունեությանը նրանք ինչպիսի առավելություններ կստանան և այլն:

Կարծում ենք, որ թվարկված պայմանները կանխորոշիչ նշանակություն ունեն քաղաքացիական հասարակության ինքնակազմակերպման և ինքնակառավարման ապահովման գործում, անկախ այն բանից, թե այն որ մակարդակի միություն է՝ ազգային, տարածքային, թե գլոբալ:

Երրորդ, քաղաքացիական հասարակության հարաբերական ինքնուրույնությունը և ինքնաբավությունը: Հայրենական իրավաբանական գրականության մեջ սովորաբար առավել ուշադրության է արժանանում հասարակությունից՝ պետության հարաբերական ինքնուրույնության և օտարվածության հարցերի ուսումնասիրությունը և ակնհայտ անուշադրության է մատված հարցի հակառակ կողմի ուսումնասիրությունը: Այսինքն՝ հասարակության հարաբերական ինքնուրույնությունը ինչպես պետությունից, այնպես էլ այլ տարբեր միջպետական և վերպետական ինստիտուտներից: Քաղաքացիական հասարակության ինքնուրույնությունը, և դրա հետ մեկտեղ նաև ինքնաբավությունը, արտահայտվում են տարաբնույթ ձևերով ու դրսևորումներով.

- ընձեռնված հնարավորություն ունենալ իր սեփական (միասնական) շահերը և անհրաժեշտության դեպքում ընդունակություն պաշտպանել դրանք,

- ընդունակություն լինել հարաբերականորեն անկախ պետական և այլ կառույցներից, երբ որոշվում են ամբողջ հասարակությանը և նրա առանձին ինստիտուտներին վերաբերող հարցեր,

- պետության զարգացման մակարդակի և բնույթի պայմանավորվածությունը քաղաքացիական, նաև հավասարապես ցանկացած այլ հասարակության զարգացումով ու բնույթով [12]: Հարցը առավել պարզորոշ դարձնելու համար հիշատակենք Կ. Մարկսի հետևյալ անգնահատելի միտքը. «Վերցրեք մարդկանց արտադրական ուժերի զարգացման որոշակի մակարդակ, և փոխանակման ու սպառման որոշակի ձև կստանաք: Վերցրեք արտադրության, փոխանակման ու սպառման որոշակի աստիճան, և կստանաք հասարակական կարգ, ընտանիքի, դասերի, դասակարգերի որոշակի կազմակերպվածություն, այսինքն՝ քաղաքացիական հասարակություն: Վերցրեք որոշակի քաղաքացիական հասարակություն, և կստանաք որոշակի քաղաքական կարգ, որը լոկ քաղաքացիական հասարակության արտահայտությունն է» [13]: Պրակտիկ կյանքում բազմաթիվ անգամ ստուգված և հաստատված այս դրույթները այժմ էլ են արդիական: Խոսելով քաղաքացիական հասարակության հարաբերական ինքնուրույնության և ինքնաբավության փոխկապվածության ու փոխկապվածության մասին, ուշադրությունից դուրս չպետք է թողնել լայն հանգամանքը, որ դրանք կանխորոշված են մեկը մյուսով: Պրակտիկ առումով դա նշանակում է, որ քաղաքացիական հասարակության ինքնուրույնությունը ամբողջ ծավալով կախված և պայմանավորված է նրա ինքնաբավության մակարդակով, այսինքն՝ ունակությամբ ինքնուրույն, առանց որևէ կողմնակի օգնության, առավել ևս արտաքին ճնշումների՝ պետական, միջպետական և վերապետական ինստիտուտների կողմից, լուծել իր հարցերը և խնդիրները, և հակառակը:

Չորրորդ, քաղաքացիական հասարակության կառուցումն ու գործառնումը այնպիսի ժողովրդավարական հիմքի վրա ինչպիսիք են՝

- քաղաքացիական հասարակության անդամների իրավահավասարությունը հասարակության կյանքի բոլոր ասպարեզներում և հավասարությունը քաղաքականության, իրավունքի և մի շարք այլ ոլորտներում,

- քաղաքացիների իրավունքների և ազատությունների իրական և բազմակողմանի երաշխավորվածությունը,

- գիտության, կրթության, առողջապահության, մշակույթի զարգացման համար անհրաժեշտ նյութական և մնացած այլ պայմանների ձևավորումը, և քաղաքացիների այնպիսի դաստիարակությունը, որ լինեն էությամբ ազատ, կիրթ, բարոյապես մաքուր և սոցիալապես ակտիվ, օրենքի առջև պատասխանատու,

- քաղաքական և գաղափարախոսական բազմազանության սկզբունքը, որը թույլ է տալիս քաղաքացիներին ոչ միայն կիսել ցանկացած կարծիք և կողմնակից լինել ցանկացած աշխարհայացքի, այլ նաև ազատորեն ստեղծել քաղաքական կուսակցություններ և շարժումներ, ինչպես նաև միավորվել կոոպերատիվներում, արհմիություններում և այլ հասարակական կազմակերպություններում:

Հինգերորդ, քաղաքացիական հասարակության սկզբնական տարբերակի հիմքը ազատականության գաղափարախոսությունն էր, իսկ այժմեականինը՝ նորագաղափարության գաղափարախոսությունը:

XX-րդ դարի վերջին տասնամյակների ընթացքում արևմտյան քաղաքագիտությունում և սոցիոլոգիայում տիրապետում էր սոցիալ-քաղաքական և տնտեսական մտքի նորագատական տարրերակը և այն որպես փիլիսոփայական հիմք էր ծառայում քաղաքացիական հասարակության արդիականացված կառուցվածքի համար: Սակայն XX-րդ դարի վերջում և XXI դարի սկզբում, ինչպես փաստում են հետազոտողները, վերջին տարիների ճգնաժամերը (1997-1999թթ., իսկ հետո 2001-2003թթ.) նորագատական տեսությանն ու պրակտիկային հասցրին անդառնալի հարված: Այդ ճգնաժամերը վկայեցին այն մասին, որ նորագատականությունը սկսում է թուլանալ, մարել:

Նորագատականության ճգնաժամը անխուսափելիորեն իր հետևից կրերի դրա տարբեր ձևերի վերափոխված տեսակներ, որն էլ անհրաժեշտություն կդարձնի ուղղումներ մտցնել ժամանակակից քաղաքացիական հասարակության պատկերացումների մեջ: Թվարկված հատկանիշներից բացի, քաղաքացիական հասարակությունը հասարակ հասարակությունից տարբերող առանձնահատկություն պետք է դիտարկել նաև նրա ձևավորման և գործառնության հիմնական նպատակը՝ մարդու նյութական և հոգևոր պահանջմունքների բավարարումը, նրա ազատ բազմակողմանի զարգացման համար պայմաններ ստեղծելը, որպես հիմնական գործառնություն՝ հասարակության անդամների համայնացումը, սոցիալական ինտեգրացիան, պետության և տարբեր սոցիալական խմբերի ու անհատների միջև ծագող լարվածության թուլացումը և այլն, և, վերջապես, քաղաքացիական հասարակությունն իր բնույթով համարվում է որպես իրավական մշակույթի և իրավական վարքի տիպ:

Գրականության ցանկ

1. Советский энциклопедический словарь. М., 1980. С. 923.
2. Чиркин Б.Е. Общечеловеческие ценности и государство/Государство и право. 2002. № 2. С. 10.
3. Websters New Universal Unabridged Dictionary. P. 331. The Advanced Learners Dictionary of Current English. Oxf., 1998. P. 167.
4. Чиркин Б.Е. Общечеловеческие ценности и государство/Государство и право. 2002. № 2. С. 10.
5. Парасюк Е. А. Качественные характеристики гражданского общества: современный подход/Юридические науки в начале третьего тысячелетия. Материалы науч.-практической конференции. Майкоп. 2004. С. 76.
6. Энциклопедия государственного управления в России / под общ. ред. В. К. Егорова, отв. ред. И. Н. Барциц. М., 2004. Т. 1. С. 251.
7. Pelczunski Z. Solidarity and the Rebirth of Civil Society in Poland. 1976-81, Keane J. Democracy and Civil Society. L., 1988. P. 364.
8. Այվազյան Ե. Ա. ՀՀ սահմանադրական իրավունք: Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչություն: 2008, էջ 120:
9. Avineri Sh. Hegels Theory of the Modern State. Cambr. 1972. P. 12.
10. Право культура / отв. ред. Н. С. Соколова. М., 2002. С. 385.
11. Ковалев А. М. Общество-развивающийся организм. Т. 4. Идеи, размышления, гипотезы. М., 2000. С. 13.
12. Гулиев В. Е., Колесников А. В. Отчужденное государство. М., 199

13. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Том 13. Страница 135.

Степаням Г. - ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ЧЕРТЫ И ОСОБЕННОСТИ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА. Даны определения традиционного и гражданского общества. Указаны и интерпретированы те особенности и признаки гражданского общества, в силу которых оно отличается от простого общества, и приобретает только ему присущие качества.

Ключевые слова. Гражданское общество, особенности, признаки, определение, традиционное общество, самоуправляющиеся объединения, самодостаточность.

Stepanyan H. - DISTINGUISHING FEATURES OF CIVIL SOCIETY. In the article, definitions of traditional and civil society are given. The features and characteristics of civil society, by virtue of which it differs from ordinary society, and acquires qualities inherent only to it, are indicated and interpreted.

Key words: Civil society, peculiarities, features, definition, traditional society, self-governing associations, self-sufficiency